

Els rentadors públics a la Terra Alta

 Loreto Meix

Introducció

Ara en ple segle XXI sembla que les fonts, els safarejos i els abeuradors, tan útils en un passat proper no hagin resistit el pas del temps, però no és ben bé així perquè encara se'n conserven per ací i per allà, tot i que menys dels que voldríem; es conserven safarejos o rentadors¹ a gairebé totes les poblacions de la Terra Alta excepte a Gandesa², —sols en roman una petita part— Bot³ i la Poble de Massaluga.

A principis del segle XX Josep Salvany, metge i fotògraf, es va adonar del valor d'aquestes construccions a la Terra Alta, i les va capturar amb la càmera fotogràfica. La seva obra, que constitueix el Fons Fotogràfic Salvany, la custòdia la Biblioteca de Catalunya i nosaltres les reproduïm per comparar com eren i com són ara. Aquestes imatges obtingudes l'any 1922 constitueixen un testimoni excepcional d'unes tasques —fer la bugada, dur els animals a abeurar o anar a buscar aigua a la font— que hem substituït progressivament amb l'aigua corrent, la rentadora i la generalització dels cotxes.

Gràcies a aquests documents ens adonem que a més dels animals de tir hi feien cap els ramats —observeu que a la Font de Rentar de Vilalba dels Arcs s'hi aprecia un ramat— i s'hi concentrava una munió de gent del poble. Les fotografies de Josep Salvany són una font històrica que ens ajuda a estudiar tal i com es vivia en un passat pròxim: sols hem d'imaginar-nos el remor de l'aigua brollant de la font, el frec de la roba en rentar-la i el xipolleig de l'aigua quan la roba es posa i es treu dins del safareig per esbandir. I les dones, mentre renten no callen, s'expliquen les unes a les altres les darreres novetats del poble. Talment fan allò que es coneix amb la dita popular *fer safareig*. Enmig d'aquestes dones atrafegades hi ha xiquets i xiquetes jugant amb l'aigua: una atracció irresistible per a qualsevol infant! Quan algun d'aquests menuts s'apropa, i si la conversa és una mica pujada de to, la primera dona que se n'adona resa: *Vigila, que hi ha roba estesa!* I... per acabar han d'estar ben

Antics rentadors del Pinell de Brai (desapareguts)

Fons fotogràfic Josep Salvany, 1922. Biblioteca de Catalunya

atentes a l'hora de recollir i tornar cap a casa amb la bugada, no fos que es descuidessin una peça i fessin honor a la dita que diu *a cada bugada es perd un llençol*. Si mantenim la imaginació podem rememorar els renills de les mules i dels matxos quan vénen a abeurar amb els pagesos o el bels de les cabres

Rentadors del Pinell de Brai coberts (desapareguts)

Foto: Raimon

7 - GANDESA. Escorxador i Font-vella

L'Escorxador i la Font Vella (Gandesa).

Fototípia Thomas (Barcelona). Edició Fill d'Antoni Fontanet

guiades pel pastor. Damunt dels abeuradors els pagesos fermen els animals a les anelles; potser sentim el seu dring al mur quan els lliguen o es mouen.

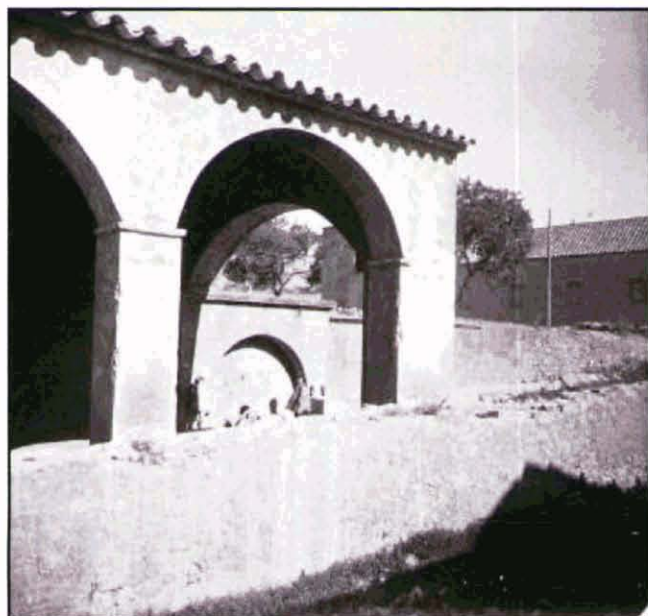
Les fonts eren uns indrets vius i sorollosos, plens de xivarri, on bona part de la població hi conflua dia si i dia també. Era un punt de trobada, un lloc de reunió com ho era el forn, el mercat o l'església i que alhora servia per a fomentar la cohesió social: saludar altres vilatans, xerrar i explicar-se les penes i

les alegries. I recorrent la comarca de la Terra Alta topeu amb aquestes construccions tradicionals, de vegades úniques: són interessantíssims els conjunts de la Fatarella, Vilalba dels Arcs, Batea i Corbera d'Ebre. Tots es daten entre els segles XVI i XVII. La Font Vella de Gandesa, segons les imatges i les restes que romanen in situ, prenia el mateix model que aquests exemples tan singulars. Més modestos constitueixen els rentadors que es conserven a Caseres, Arnes, Horta de Sant Joan⁴ i Prat de Comte.

L'arquitectura popular

Les fonts, safarejos i abeuradors s'emmarquen dins del que es coneix amb el nom d'arquitectura popular, unes edificacions que es realitzen amb l'esforç de la comunitat. L'arquitectura popular cerca la millor solució a l'hora de crear un espai unint els materials, la funció i les tècniques constructives pròpies de la zona en què es realitzen amb la participació dels futurs usuaris de la construcció. Aquests equipaments s'especialitzen en l'aprofitament de les aigües, en particular les aigües del subsòl.

En alguns casos, concretament en els millors exemples de fonts de la comarca (La font de Sant Joan, a la Fatarella, la font de Llavar de Batea, La font de Rentar de Vilalba dels Arcs i la Font Vella de Gandesa) pensem que forçosament havia de dirigir l'obra un mestre d'obres especialitzat en la construcció

La Font Vella de Gandesa

Fons fotogràfic Josep Salvany, 1922. Biblioteca de Catalunya

d'aquests tipus d'obres; s'havien de fer les canalitzacions, seguir un ordre i un esquema per a garantir unes mínimes condicions higièniques. Fixeu-vos que a través de les imatges podem observar que primer es troba la font, per al consum humà, després la mateixa aigua que corre canalitzada desguassa als abeuradors i finalment l'aigua para als rentadors que fan una doble funció; contenir l'aigua i safareig per a rentar. A més hi ha d'haver una inclinació mínima perquè l'aigua circuli a la velocitat apropiada.

L'aigua

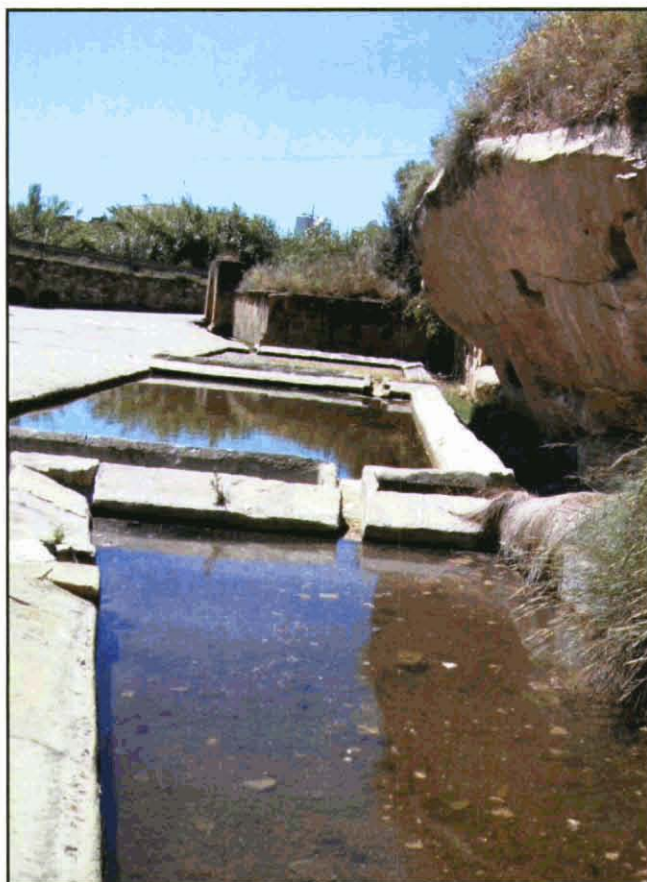
La xarxa hidrogràfica a la comarca consta dels rius Canaleta i Sec⁵ —aquest darrer de curs intermitent— que desguassen a l'Ebre i l'Algars, afluent del riu Matarranya —a la vegada afluent dret de l'Ebre— que passa per Arnes i per Caseres. Són també importants les barrancades i les fonts⁶. La distribució de la xarxa d'aigües ha fet que en algunes poblacions l'aigua no hagi estat abundant i en ocasions s'hagi convertit en una riquesa cobejada⁷. La poca aigua que posseeix la comarca es troba repartida de manera desigual per tant era molt important l'aprofitament de l'aigua de la pluja o del subsòl: algunes cases gaudien d'una cisterna o, més poques, d'un pou. Aquestes cases benestants disposaven de safarejos particulars i no depenien dels rentadors públics o privats (Casa Arsís a Gandesa n'era un exemple) ni de les fonts, però igualment no podien malbaratar l'aigua.

De tot el que diem podem deduir que no existia l'aigua corrent, tot un avenç tecnològic, que gràcies a les canalitzacions i les aixetes ens ofereixen l'aigua còmodament. Sigui com sigui l'aigua sempre s'havia de tragar; de la font a casa o bé de la cisterna o del pou. És per aquest motiu que aleshores l'aigua es consumia amb cura, s'estalviava i s'aprofitava i, si calia o es podia, es reutilitzava.

Els noms dels carrers ens recorden sovint la importància de l'aigua; el carrer de la Font a Batea i la Fatarella o els carrers de la Font Vella i de la Font de Dalt a Gandesa⁸. També a Caseres, la Fatarella i Arnes tenen el seu carrer de la font. O les basses, per exemple a Vilalba dels Arcs hi ha la plaça del Bassot i a Gandesa el carrer de la Bassa d'en Gaire.

La dona

Parlar de rentadors i de fonts és parlar també de les dones perquè eren les dones les qui amb els cantes anaven a buscar aigua a la font i elles, també, les que amb cossis, davantals i mocadors al cap anaven a rentar als rentadors. Una tasca, la de fer la bugada, molt feixuga, primer havien de carregar la roba bruta, el *sabó moll* i la *pala de rentar*⁹ i després tornar-la a casa humida i, segon perquè s'havia de rentar a mà, en aigua freda, a l'hivern gelada. El recorregut

Font de Llavar a Batea

Foto: Autora

per anar als rentadors no era fàcil ni curt ja que la majoria d'ells es troben ubicades a certa distància de la població, de vegades fins a uns mil metres de distància i a les vallades. Per tant una vegada retornaven a casa havien d'ascendir una bona pujada. A l'hivern era molt pesat perquè passaven fred i a l'estiu per la calor, tot i que alguns dels rentadors són coberts o tenen arbres per resguardar-se.

Però la feina no s'acabava aquí ens ho demostra la frase següent: *Roba que no t'eixugues, bugadera per què no em bellugues?* De la dita, molt freqüent a la

Font de Rentar Vilalba dels Arcs

Fons fotogràfic Josep Salvany, 1922. Biblioteca de Catalunya

Font de Sant Joan i creu del camí de Sant Francesc a la Fatarella

Fons fot. Josep Salvany, 1922. Biblioteca de Catalunya

Font de Sant Joan a la Fatarella

Foto: Autora

Font del Bingaubó a la Fatarella

Fons fot. Josep Salvany, 1922. Biblioteca de Catalunya

nostra comarca, podem deduir que a més de rentar la roba, un cop estesa, s'havia de moure o bellugar, perquè s'assequés més aviat. Un cop a casa la roba s'havia de repassar per si calia fer algun punt, un sargit, o un pedaç. Per tant cosir, sargir o apedaçar era una tasca addicional que prenia molt de temps a les mestresses de casa. Si una peça de roba era bona s'havia d'emmidonar. Després s'havia de planxar i desar als armaris. Tampoc les planxes eren com les d'ara, s'havien de mantenir calentes... una feinada. Bo que no tota la roba es planxava: les dones aplanaven i allisaven algunes peces amb cura i s'estalviaven la planxa. Per això no era d'estranyar que les mares renyessin tant als seus fills quan s'embrutaven.

Aspectes comuns i elements diferencials de les fonts

La situació i el material d'aquests equipaments destinats a gestionar l'aigua són aspectes que uneixen els conjunts. Gairebé totes les fonts, entenem amb safarejos i abeuradors o sense, se situen en una part baixa de la població i sovint als afores, allà on es forma una petita vallada on hi conflueix l'aigua.

El material emprat per a confeccionar les fonts acostuma a ser la pedra ben escairada amb carreus regulars d'una grandària considerable. Són edificacions sòlides fetes per a durar i tenen poques decoracions o ornaments a excepció d'una motllura¹⁰ còncava a la part superior dels murs de tancament dels complexos. Si la motllura queda a mitja alçada del mur és degut a què s'ha afegit un mur més alt posteriorment, com fóra el cas de la font de Sant Joan, a la Fatarella.

La forma de les construccions constituïria una propietat distintiva segons cada instal·lació. Les instal·lacions preparades per a contenir la font, l'abeurador i els rentadors acostumen a tenir un mur de protecció que pot tenir forma de ELA (la Font de rentar de Vilalba o la Font de Sant Joan de la Fatarella) o d'U (els rentadors de Corbera d'Ebre), segons les exigències del terreny. Batea és un cas excepcional perquè aprofita la pedra natural per a fer de mur i tots els elements es troben en filera.

Una altra diferència és l'existència d'una coberta. Vilalba del Arcs, la Fatarella, i Batea no tenen coberta. Corbera presenta els safarejos coberts¹¹ i Gandesa també els tenia coberts. Per tant els tres primers exemples es conserven amb més fidelitat, sense afegits posteriors i els de Gandesa i Corbera d'Ebre s'haurien modificat amb la finalitat de realitzar una millora per les dones que anaven a rentar.

Els rentadors

Arnes conserva uns rentadors, prop del riu Algars i allunyats del poble, un edifici senzill però ferm amb

la font a un costat i aigua a dojo. L'edificació té una coberta a una sola aigua i únicament un safareig. Prop hi ha la Font de Dins i l'ermita de Santa Madrona. Més senzills són els rentadors de Prat de Comte, els de Caseres i els dels afores d'Horta de Sant Joan. Els rentadors del Pinell de Brai no s'utilitzen perquè no hi arriba l'aigua. Darrerament s'han tancat.

La Font de Llavar, a Batea, es troba encastada dins d'una pedra enorme i no li cal un mur de tancament; aquest només es va fer a la banda de la font i sobre de l'abeurador. Com a únic element decoratiu hi ha una motllura damunt l'abeurador que s'interromp sobre la font¹². La font té tres canelles de les quals raja aigua fresca. Constitueix un magnífic conjunt en pedra ben escairada dels segles XVI i XVII. El complex, que arrengrera la font, l'abeurador i els rentadors —amb tres amplis safareigs, tots ells comunicats, amb l'aigua que corre constantment— sorprèn tant pel seu bon estat de conservació com per la seva grandària.

A la vora del riu Sec es conserva la Font Vella de Corbera d'Ebre, amb la font, uns antics rentadors públics i l'abeurador. Algunes parts del conjunt són originals però la part dels safarejos s'ha modificat. L'estructura de la construcció segueix el patró dels rentadors més bonics existents a la Terra Alta, però, en aquest cas, el conjunt es troba emmarcat amb un mur en forma d'U. Els carreus són regulars i ben tallats. El mur originàriament tenia alçades diferents, aspecte que encara es conserva en alguna part, però posteriorment es va enlairar a la banda dels rentadors. Tot el mur està rematat amb una motllura, més elevat a la part de la font en origen. En el conjunt s'observen dos elements distintius respecte al grup: els safarejos es troben protegits per una teulada i la presència d'unes tosques fornícules a la paret del fons tocant els safarejos. Segurament eren els pres tatges per guardar el sabó moll o algun altre objecte utilitzat per fer la bugada. L'estat de conservació dels rentadors i la intervenció que s'hi ha realitzat recentment és adequada.

La Fatarella compta amb tres fonts: la de Sant Joan, la Font de Bingaubó, i la de Segurets que en el passat subministraven aigua a la població i actualment només dóna aigua la primera, la de Sant Joan. La font de Bingaubó es troba inserida a l'interior d'una petita construcció feta amb carreus de pedra ben tallats als angles de la construcció, la pica i l'arc. La resta de l'edificació presenta uns carreus irregulars. La font, encastada en un coster, es cobreix amb una volta de canó rebaixada, generada per un arc adovellat, rebaixat també. A continuació de la font es troba l'abeurador i, separats per un camí, els dos rentadors.

La font de Sant Joan té una estructura diferent i una composició més acurada: en un mur en forma d'ELA s'hi ubiquen la font, l'abeurador i les safarejos, en aquest ordre. La font, seguint els models anteriors, es troba encastada dins d'una estructura semicircular,

Els rentadors de Corbera d'Ebre

Foto: Autora

formant un autèntic arc de mig punt que genera una petita volta de canó coberta amb una teulada a dues aigües si és que ho comparem amb la fotografia antiga¹³ que presenta el seu aspecte original. Les lloses que rematen la teulada continuen a la paret del costat, a manera de motllura, per sobre de l'abeurador, formant un simple però eficaç element decoratiu. Aquesta font es va fer amb carreus regulars i ben tallats d'una mesura força gran: devia estar feta per artesans especialitzats i la de Bingaubó per artesans locals perquè és més senzilla.

Pel que fa a la font de Segurets, avui en dia, es troba inutilitzada: se'n conserven dues piques rectangulars i profundes de pedra fetes d'una sola peça.

La Font de Rentar a Vilalba dels Arcs és un conjunt arquitectònic bastit amb carreus regulars ben tallats que constitueix, sens dubte, el millor exemplar de la comarca; sobresurten la font, els abeuradors i els dos safarejos. La qualitat de la realització d'aquest conjunt també és força acurada: el mur que tanca el recinte és de diferent alçada, sent més alt el que protegeix la font i presentant algun afegit. Al costat de la font s'hi troba, igual que a Corbera d'Ebre, un petit espai voltat que no devia tenir altra funció que protegir els hòmens del sol mentre duïen els animals a abeurar. Una motllura ressegueix bona part del mur.

Conclusió

A la comarca alguns safarejos es troben en un estat de bona salut; d'altres no han resistit el pas del temps i la seva desaparició ja és un fet irreparable; només els recordem gràcies a les fotografies. Se'n conserven alguns exemples que podem qualificar d'espectaculars; la Font de Rentar de Vilalba és un rentador molt cuidat i *La Font de Llavar* a Batea té un nom magnífic.

Aquest viatge en l'espai i el temps ha de servir per entendre que els rentadors públics de la Terra Alta són un excepcional patrimoni cultural que cal con-

Els rentadors d'Arnes - Els rentadors de Prat de Comte - Els safarejos de Caseres

Foto: Autora

servar. Són un monument al treball de la dona: un lloc de memòria que ens explica les hores i els dies que anaven a rentar fora de casa i es trobaven amb d'altres per compartir una dura tasca que s'alleugeria mercès a la companyia que es feien les unes a les altres. També tenen un valor etnològic inqüestionable perquè amb ells podem estudiar aspectes de la història de la dona. Cal que valorem el que tenim per a saber-ho conservar.

Bibliografia

CANELA, ROSA M. MARTÍNEZ, Manel, VIVANCOS, Iolanda, : *Els safareigs públics a la Conca de Barberà*. Ed Cossetània, Valls, 2006.

MADOZ, Pascual: *Diccionario geográfico, estadístico e histórico de España y sus posesiones de ultramar (1845-1850)*. Vol VIII. Ed. P. Madoz. Madrid 1850. Pàgs. 290-295

VILA, Marc-aureli: *Les comarques i els municipis de Catalunya*. Ed. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1989.

Notes

¹ Rentadors és un mot que prové del llatí i safarejos de l'àrab. També existeix el mot llavadors, que està en ús a Arnes i llavar que dona nom a la Font de Batea (per més informació consulteu el DCVB).

² El 14 de gener de 1930 a *La Vanguardia* es fa ressò dels projectes i protocols per a fer uns rentadors públics. I el 22 de febrer de 1930, al mateix diari llegim: *La subasta anunciada en el «Boletín Oficial» el pasado enero, para la construcción de unos lavaderos públicos y terminación de obras del matadero, se celebró en esta casa consistorial el 13 del actual, habiéndose concedido provisionalmente al único postor don Juan Bonfill, por la cantidad de pesetas 11,394, cuyos trabajos deberán quedar terminados dentro del plazo de tres meses, bajo la dirección del autor de los proyectos, el arquitecto don Agustín Bartlet*. El 5 d'agost de 1930 *La Vanguardia* publica la següent informació: *Terminadas ya totalmente las obras de construcción de unos lavaderos públicos y ampliación del matadero, se han dado ya al servicio público, con gran satisfacción del vecindario*. Pensem que més aviat era una reforma dels rentadors.

³ A Bot, segons Fernando Cortés Roig, inicialment les dones anaven al riu Canaleta, un modest affluent del riu Ebre. Algunes dones es quedaven tot el dia a efectuar la tasca de la bugada. Les dones portaven unes capçanes de roba al cap i el cubell de metall damunt. Duïen una taula de rentar de fusta de casa o habilitaven una pedra plana del riu. Per a eixugar la roba estenien les peces sobre els joncs. Acostumaven a anar-hi més d'una dona i s'ajuntaven dos o tres membres de la família o veïnes per ajudar-se i fer-se companyia. Es preniën el dinar i s'esperaven fins que la roba s'eixugués. La roba la plegaven i la posaven

als cubells i tornaven a casa. Més endavant, als anys cinquanta, es van fer uns rentadors públics. Una família particular amb combinació de l'Ajuntament van fer uns rentadors. L'Ajuntament es va comprometre a donar l'aigua i la família responsable dels rentadors se'n cuidava de la neteja dels mateixos. L'aigua s'aprofitava per a regar un hort particular. Això va suposar una millora importantíssima per a les dones donat que aquestes instal·lacions els estalviaven el llarg desplaçament del poble fins el riu.

⁴ A Horta de Sant Joan romanen les restes de l'antic rentador de la Vila als afores de la població i uns petits rentadors a la pròpia població.

⁵ Gadesa no rep aigua de cap riu comarcal, ens relata P. Madoz: [...] *por la elevada posición que ocupa este término, tiene la circunstancia especial de no recibir aguas de ningún otro de los comarcas, teniendo origen en el [término municipal] las fuentes siguientes: la del Eure y la del Torrol, las mas potables y cristalinas que nacen en la parte superior de la falda occidental de Puigcaballé; la del Aubá, origen del arroyo llamado Riusech, que cruza el término, y riega su huerta; la Canaleta que fluye en la falda NE. del ya citado monte, y da nombre al riachuelo que discurre por la Fontcalda donde se le une; [...] la del Colom, en la falda oriental del repetido monte, y discurre por el barranco de los Caragoles: la de la Teuleria a la parte S., que corre por el estrecho llamado Puntal del Os, camino de Tortosa [...]*. MADOZ, Pascual: *Diccionario geográfico, estadístico e histórico de España y sus posesiones de ultramar (1845-1850)*. Pàg 94

⁶ Referint-se al partit judicial de Gadesa, Madoz escriu el següent: *Como montuoso este país, abunda en fuentes, que, según acabamos de describir, dan nacimiento y vigor a algunos riachuelos, y con sus petrificaciones, embellecen varias grutas como la llamada "Coba Cambra" del término de Horta; sus aguas son todas cristalinas, saludables y fuertes las que nacen aproximadas al vértice o cresta de las montañas, y no tanto las que nacen de las capas inferiores compuestas de los sulfatos; y una en especial del Mas de la Bella, término de Gadesa, causa vértigos, que algunas veces produce la muerte en personas y ganados: al lado opuesto de la misma, en la montaña de Puigcaballé, nace la termal nombrada de la Fontcalda [...]*. Op. Cit. Pàg. 91.

⁷ A data 6 de desembre de 1925 el corresponsal de *La Vanguardia* relata amb aquests termes notícia sobre una nova font, la Fonteta: [...] *manantial descubierto por nuestra alcaldía [...]* Dicho manantial, al que se le ha dado el nombre de Fuente de la Salud, representa para Gadesa una mina inagotable de riqueza [...] *regocijo que cunde por la ciudad al contemplar todo el vecindario una riqueza tan grande de agua después de haber pasado Gadesa por una de las ciudades de mayor escasez de tan indispensable líquido*.

⁸ Pascual Madoz escriu la següent informació sobre aquestes dues fonts de Gadesa: *Se abastecen los vecinos de las agua de dos fuentes de minería, sobre la base de la montaña, que tienen salida a la parte superior e inferior de la población [...]* dan ordinariamente agua sobrante para las necesidades del vecindario, aprovechándose para el riego, y elaboración de los aceites. Consulteu: MADOZ, Pascual, Op. Cit. pàg. 294.

⁹ L'eina que les dones empen per a copejar la roba en rentar-la.

¹⁰ Element decoratiu sortint o entrant, estret, recte, i sovint de perfil uniforme.

¹¹ Una innovació molt útil en dies de sol o si plovia mentre es rentava.

¹² La font devia tenir una motllura decorativa que probablement s'ha perdut.

¹³ Actualment hi passa una carretera a sobre i bona part de la teulada queda amagada sota. S'ha perdut també la creu que es pot observar a la fotografia de 1922.

